

In general, a direct active participation in the economic life of the princes of Sangsushko turned their estates and town of Slavuta into one of the main industrial centers of Volyn at the beginning of the 20th century.

Key words: Sangushki, Volyn, Slavuta, estate, enterprise, factory, profit.

До редакції надійшла 16.10.2018.

УДК 94 (477-25):641.56-056.84"19"
<https://doi.org/10.17721/2522-4611.2019.3>

© Олена Пивоваренко
(Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-0941-8070>

КИЇВСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ВЕГЕТАРІАНСЬКІ ІДАЛЬНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті йдеться про громадські вегетаріанські їдальні у м. Києві на початку ХХ ст. Доведено, що започаткування Першої вегетаріанської їдальні у м. Києві нерозривно пов'язано з заснуванням Київського вегетаріанського товариства. Створення першої їдальні є історією заснування цього Товариства.

З'ясовано, що, при інертності вегетаріанської спільноти, втілити проект вдалося виключно зусиллями справжніх ентузіастів вегетаріанської ідеї, робота яких часто належним чином не оцінювалась, а іноді й зневажалась. Київське вегетаріанське товариство безкоштовно отримало діючу прибуткову їдальню, яка стала основним постачальником коштів для Товариства, що дозволило відкрити ще кілька успішних їдалень.

Простежено передумови заснування та етапи розвитку громадських їдалень. Визначено, адреси розташувань їдалень. Висвітлено динаміку зростання їх відвідування та прибутковості.

Доведено, що комерційний успіх київських громадських вегетаріанських їдалень був обумовлений постійною увагою з боку членів Товариства до справ, належно організованого постачання, контролю, вдалого їх розташування та привабливій ціновій політиці. У той же час, популярність вегетаріанських їдалень протягом усього досліджуваного періоду ніяким чином не може ототожнюватись з розповсюдженням вегетаріанських ідей. Вона мала, в першу чергу, економічний характер.

Ключові слова: Київ, вегетаріанство, обід, кухня, їдальня, громадське харчування.

Поширення вегетаріанства у світі загалом, і в Україні, зокрема, є прикметою сьогодення. Немоżliво не помітити появу, особливо в Києві, великої мережі вегетаріанських закладів харчування. Більшість споживачів сприймають це за новомодну новацію, а між тим Київ сто років тому вже переживав подібний бум вегетаріанства. Щоправда, не те, що наукових досліджень, ба навіть популярних розвідок на цю тему в Україні на сьогоднішній день немає. Дотично питання висвітлюється лише в роботах німецького лінгвіста П. Бранга [1; 2].

Відсутність публікацій пов'язана, в першу чергу, з табуванням в радянські часи цієї тематики та розпорошеною джерельною базою, яка, незважаючи на всю складність опрацювання, є цілком репрезентативною й дає можливість реконструювати передумови виникнення та облаштування, функціонування та розвитку громадських вегетаріанських їдалень на початку ХХ ст. в Києві.

У листопаді 1907 р. М. Пудавов розмістив у київських газетах листи до місцевих

вегетаріанців, де висловлював сподівання на можливе утворення товариства та відкриття їдальні [11]. Але відгукнулось на цей лист лише троє однодумців. Вирішувати щось такою кількістю неможливо, тому було запропоновано організувати зустріч наступної неділі 2 грудня 1907 р., запросивши на неї своїх друзів. Зібралось біля 10 осіб. Щоб познайомитись і виробити план діяльності вирішили збиратись щотижня. Вже з першої зустрічі більшість її учасників вважала, що їх замало для започаткування товариства, однак згодились на його утворення [6, с. 26].

Більше зацікавлення викликало питання про відкриття спеціалізованої вегетаріанської їдальні, яке визнавалось необхідним, як з метою задоволення існуючого попиту, так і популяризації вегетаріанського світогляду. На думку більшості, ця їдальня не мала гнатись за прибутками, а повинна слугувати засобом взаємодопомоги.

Зважаючи на незначну кількість потенційних відвідувачів, планувалось започаткувати її на найскромніших умовах. Але, оскільки практичного досвіду ні в кого не було,

виявилось неможливим чітко визначити необхідну суму для започаткування справи. За одними розрахунками вона мала становити 1200 руб., за іншими – 400 руб. за умови, що хтось із вегетаріанців винайме для себе квартиру у центрі міста, а при його квартирі одна кімната буде виділена для їдальні. Окрім цього, приготування їжі господинею їдальні на перших порах планувалось безкоштовним, звичайно доти, доки їдальня не стане прибутковою. Гроші, зібрані для відкриття, вирішили вважати безпроцентним займом і ризиком для пайщиків, якщо справа прогорить [12, с. 4–5].

Підписка по збору грошей серед ініціативної групи дала 135 руб. Цього було явно недостатньо і в надії залучити більше вегетаріанців і зацікавлених осіб, вирішили ще раз звернутися з закликом у місцевій пресі, на цей раз від групи вегетаріанців, і разом з тим спробувати самостійно відшукати необхідну суму [6, с. 25].

Скласти звернення доручили тому ж М. Пудавову, яке після схвалення групою розмістили в місцевих газетах. Однак і воно не принесло очікуваного результату. Відгукнулось лише декілька людей. Та й сама ініціативна група почала розпадатись. Іноді на щотижневій збори не з'являвся ніхто [6, с. 25–26].

Реалізувати задумане вдалось лише після реєстрації Товариства, яка відбулася 20 лютого 1908 р. [28], розголос приніс свої плоди. Вже на першому засіданні Ради Київського вегетаріанського товариства 30 березня 1908 р. розглядалась пропозиція приватної особи відкрити їдальню, якщо Товариство гарантує 15 відвідувачів. Рада вирішила пристати на пропозицію висунувши такі умови:

- 1) ціни признає Товариство;
- 2) меню укладається за участі представника Товариства;
- 3) на кухні чергують члени Товариства.

Про перемовини щодо цих пропозицій нам не відомо, але зважаючи на те, що лише за два тижні, 5 квітня, два члени Ради отримали доручення скласти кошторис для відкриття їдальні самим Товариством, можна зробити висновок, що вони не увінчались успіхом. Хоча оприлюдненими мотивами були:

- 1) незручність залежності від приватної особи;
- 2) їдальня необхідна Товариству також і як засіб популяризації (при ній можна відкрити бібліотеку);
- 3) вона могла б стати центром вегетаріанського руху.

На думку робочої групи, мінімальна сума необхідна для відкриття громадської їдальні

мала становити 1200 руб. Вирішено винести це питання на обговорення Загальних зборів з надією на те, що хтось з членів Товариства додасть свій внесок на відкриття їдальні до коштів, зібраних членами Ради товариства. У разі ж якщо не вийде зібрати необхідну суму, то на наявні кошти пропонувалось організувати в центрі міста домашні обіди [12, с. 5–6].

Однак зібрати легітимні Загальні збори так і не вдалось. Небажання більшості брати активну участь у справах Товариства, та навіть, банально, дачний сезон ставали на перешкоді. Тому Рада товариства взяла справу в свої руки. Досвідчені члени Товариства зголошувались внести на облаштування їдальні 250 руб. Вирішено відкрити їдальню у серпні 1908 р. на умовах визначених групою вегетаріанців ще до реєстрації Товариства. Однак, коли дійшло до справи оренди приміщення, покупки інвентаря тощо, з'ясувалось, що не усі, хто зобов'язувався, внесли гроші. За відсутності необхідних коштів для оренди окремого приміщення в людному місці, винайняли квартиру № 25 на вул. Ірининській, 3 за 1000 руб. на рік [7, 33–34]. Квартира мала сім кімнат, дві з яких зайняв Ф. Струве з сім'єю за 25 руб., по одній кімнаті Пудавов за 20 руб., К. Кондраковська за 16 руб. і не вегетаріанці за 14 руб. щомісячної оплати. Найбільшу кімнату в квартирі залишили для їдальні за 8 руб. 1 коп. на місяць і одна маленька кімната призначалась для книжкового складу [7, с. 34].

Дружина Ф. Струве запропонувала свої послуги господині, однак за два тижні відмовилась. Це місце з 24 серпня зайняла К. Кондраковська. З цього часу й бере початок публічна діяльність їдальні під назвою «Їдальня Ради Київського вегетаріанського товариства», оскільки до цього столувались переважно мешканці квартири.

З метою реклами нової їдальні, від імені Ради товариства надрукували плакати. Їх помістили в усіх молочних та інших більш менш великих магазинах, Університеті, Політехнічному інституті і приміщенні Вищих жіночих курсів. Оголошення в пресі, за браком коштів, не подавали [7, с. 34].

Плата за обіди встановлена така: порція 1-ї, 2-ї, 3-ї страви по 10 коп.; абонемент на місяць на обід із двох страв – 5 руб. 40 коп.; з 3-х – 7 р. 50 коп. У серпні і вересні відпускались обіди й половинні обіди, але це виявилось незручно й від половинних обідів вирішили відмовитись.

Кількість відвідувачів, як і кількість проданих порцій, стрімко зростала, незважаючи на те, що в перший місяць багатьом доводилось відмовляти, оскільки обіди відпускались тільки за замовленням. Але вже за місяць стало

можливим задовольнити всіх бажаючих, у першу чергу, дякуючи тому, що у вересні кухнею почала завідувати відома як за кордоном, так і в Російській імперії, кулінар-практик, знавець вегетаріанської кухні Е. Шульц [7, с. 35].

Сподівання Ради товариства виправдались – їдальня мала успіх і стала центром спілкування вегетаріанців. Тут щоденно обідали і знайомились більшість членів Товариства. За дружньою застільною розмовою непомітно вирішувались усі справи. За свідченнями очевидців, все було просто і не вимушено, і так мало походило на «їдальню». Ця атмосфера підсилювалась відсутністю прислуги. На початках курсистки, що харчувались у їдальні, подавали обід не лише собі, а й іншим відвідувачам. Лише згодом, зі збільшенням відвідувачів, була найнята прислуга та розширено приміщення їдальні на дві кімнати: одна для обідів, а друга слугувала гардеробною [12, с. 6].

Швидкий успіх їдальні наприкінці 1908 р. спровокував конфлікт у Київському вегетаріанському товаристві. Його суть полягала в тому, що фактично заснована на кошти трьох з п'яти членів Ради товариства, які ж до того взяли на себе усі ризики по позиках, їдальня носить назву «Їдальня Ради Київського вегетаріанського товариства», яке не могло бути окремою юридичною особою. Крім цього, опоненти власників посилались на рішення Загальних зборів від 7 вересня 1908 р., відповідно до якого їдальня є не громадською, а приватною, та відкрита на кошти членів Ради. Щоправда, така постанова Загальних зборів була ухвалена у відповідь на пропозицію засновників їдальні прийняти її на баланс Товариства. У тому ж протоколі записано, обрати комісію з чотирьох членів Товариства (які так і не були обрані) для збору коштів на покращення їдальні та передбачалось, що за сприятливих умов, їдальню можна передати Товариству [12, с. 6–8].

Їдальня розвивалась успішно. Кількість виданих порцій лише за три місяці досягла 16 620 [7, с. 35].

Основні закиди, які висувались, були наступними:

- 1) друкувались оголошення про їдальню «Ради»;
- 2) серед членів Товариства розповсюджувались щомісячні звіти про стан їдальні;
- 3) справи їдальні обговорювались на засіданнях Ради і вносились у їх протоколи;
- 4) з прибутків їдальні проводились щомісячні відрахування у розмірі 1% на популяризацію вегетаріанської ідеї і 4% на формування резервного капіталу;

5) включили в статтю щомісячних витрат 10% із загальних витрат на погашення займу;

6) уся звітність їдальні проводились через журнал засідання Ради;

7) пожертви на їдальню приймались під квитанції Товариства;

8) рекламні плакати були надруковані за кошти Товариства тощо [12, 7–8].

Можна частково зрозуміти претензії Товариства, викладені у пп. 1, 3, 6–8. Але якщо зважити на те, що юридичні власники постійно наполягали на тому, що їдальня була заснована ними в інтересах Товариства, а вони не переслідували особистої комерційної вигоди, в той же час, взявши на себе усі ризики й пропонували передати засновану їдальню у власність Товариства, то ці вимоги виглядають дещо не коректно. Щодо інших пунктів, то вони просто недоречні, якщо розглядати їх з позиції Товариства, яке вважало їдальню приватним бізнесом.

Прибічники передачі їдальні у власність Товариства досягли того, що протягом трьох місяців це питання стало головним, навколо якого постійно точилися дебати. Але серед учасників єдності так і не було досягнуто. Залишались і противники передачі їдальні у власність Товариства. Вони застерігали, що господарські проблеми будуть відволікати всю увагу від ідейної роботи, посилались на досвід споживчих товариств, у яких такі заклади обходяться дорожче, ніж приватні і функціонують незадовільно [12, с. 8–9].

Очевидно, що засновники їдальні відчувались ображеними, оскільки їхні особисті зусилля не були оцінені. Немає сумнівів, що вони були обізнані про розмови позаочі, що точились у вегетаріанському середовищі Києва. Можливо саме це спонукало пайщиків зайняти непримиренну позицію. Вони вперто не бажали ані змінити назву, ані передати їдальню у власність Товариства, при цьому, продовжуючи публічно звітувати перед членами Товариства [7, с. 35].

Згідно зі звітом, власникам лише за п'ять місяців вдалося налагодити ефективну роботу їдальні й, навіть, почати повертати позичене. Однак, звітуючи і показуючи фактичну дохідність їдальні, власники лише активізували процес протистояння. Врешті решт закінчилось тим, що 22 лютого 1909 р. Загальними зборами обрана нова Рада, куди власники їдальні не увійшли. На цих же зборах ухвалено рішення про передачу їдальні Товариству. Щоправда, без згоди власників. Але в результаті перемовин, що тривали близько трьох місяців, 31 травня 1909 р. їдальня була фактично передана Товариству, про що було зроблена офіційна заява.

Зауважимо, що засновники їдальні повели себе дуже шляхетно. Вони доклали всіх зусиль, щоб Товариство отримало їдальню без боргів. Лише за три місяці викуплено у власність їдальні весь інвентар, а грошові борги скорочені до 128 руб. 19 коп. При цьому, вартість інвентаря значно перевищувала суму боргових зобов'язань [12, с. 9]. А їдальня була перенесена в нове приміщення на вул. Пушкінській, 10.

Сподівань на розширення справи з передачею їдальні у власність Товариства було чимало. Вони базувались на попередніх досягненнях. Поліпшення якості страв і збільшення порцій було оголошено першочерговою справою після погашення боргу. Однак, втілювати це почали одразу, через що вже за 24 дні виник дефіцит 150 руб., у результаті чого довелося підвищити ціни, які прибічники громадської їдальні мріяли знизити [12, с. 9–11]. Очевидно і з якістю страв виникли проблеми, оскільки господиня кухні Е. Шульц покинула свою посаду, зголосившись на запрошення переїхати до Москви й організувати там першу вегетаріанську їдальню [16, с. 32].

Усі зусилля Київського вегетаріанського товариства протягом другого півріччя 1909 р. спрямовувались виключно на налагодження роботи їдальні, що перейшла під його контроль. Товариство поставило за мету створити зразкову їдальню [17, с. 36]. Наскільки вдалося втілити ці амбітні наміри, невідомо, але їдальня мала успіх. У першому кварталі 1910 р. кількість щоденних відвідувачів доходила до 300 осіб на день. Для кращого управління справами 29 березня 1910 р. на зборах Товариства була обрана Господарська комісія [26, с. 57]. А в травні оприлюднено офіційну статистику реалізованих їдальнею обідів за чотири місяці поточного року, відповідно до якої було видано 30000 обідів [27, с. 37]. Але, незважаючи на величезну конкуренцію – у Києві на цей час діяло 10 вегетаріанських їдалень, – кількість щоденних відвідувачів київської громадської вегетаріанської їдальні вже восени досягала 600 осіб [18, с. 90–91]. Загалом, згідно звіту бухгалтера Київського вегетаріанського товариства, загальна кількість відвідувачів за 11 місяців 1910 р. сягнула 118787 осіб, яким видано 287876 порцій, при цьому безкоштовно надано 2314. Ці показники не враховували 9900 обідів або 39600 порцій для персоналу їдальні за цей же період [19, с. 61].

Постійне зростання кількості відвідувачів продовжилось і наступного 1911 р. й досягло 185926 осіб, яким відпущено 431563 порцій. І це без урахування 57600 для персоналу та 7000 безкоштовно розданих порцій [23, с. 85].

Через перепоповнення громадської вегетаріанської їдальні відвідувачами, кількість яких досягала в окремі дні до 700 осіб, Київське вегетаріанське товариство восени 1911 р. відкрило другу громадську вегетаріанську їдальню, завідувати якою зголосилась Е. Шульц [21, с. 59]. Та цим не обмежились і вже 5 листопада 1911 р. Загальні збори ухвалили відкрити третю вегетаріанську їдальню на Подолі й виділити на це 1000 руб. та, зважаючи на збільшення кількості їдалень, заснувати спеціальну Господарську комісію, яка б завідувала всіма господарськими справами Товариства [20, с. 35].

Однак втілити цю ініціативу на практиці було не просто, тому що, за свідченнями активної діячки вегетаріанського руху Є. Каплан, тоді у Києві діяло 12 вегетаріанських їдалень [21, с. 32]. Протягом 1912 р. їдальню так і не відкрили. У звіті Київського вегетаріанського товариства за 1912 р. фігурують лише дві їдальні, що обслужили 274397 відвідувачів і принесли прибутку 6352 руб. 48 коп. і це при тому, що ними видано 5000 безкоштовних обідів на суму 1200 руб. [14, с. 86].

Не зафіксована третя їдальня й у звіті за 1913 р., а дві існуючі тільки збільшували обсяги обслуговування клієнтів. Так лише Перша їдальня Київського вегетаріанського товариства в 1909 р. в середньому обслуговувала 124 відвідувачів на день, 1910 р. – 370, 1911 р. – 512, 1912 р. – 588, 1913 р. – 647 [24, с. 115]. Приміщення на вул. Пушкінській, 10 вже в 1912 р. не відповідало такій кількості клієнтів. Задля збільшення обіднього залу, 7 вересня Перша громадська вегетаріанська їдальня перенесена в нове приміщення по вул. Пушкінській, 12 [15, с. 244]. Друга їдальня Товариства обслужила в 1913 р. 58977 відвідувачів, тобто щоденно в середньому 164 особи [24, с. 115].

Третя громадська їдальня Київського вегетаріанського товариства все ж таки була відкрита 3 серпня 1914 р. [25, с. 249]. Облаштували її за адресою Бібіковський бульвар, 63, хоча планували від початку розмістити на Подолі. Однак там, за адресою Константинівська, 13, вже діяла Друга їдальня [8, с. 175].

Місце для їдальні вибрали у вузловому пункті, на перетині трьох ліній трамваю. Поблизу розташовувались Вищі жіночі курси й Політехнічний інститут. Відкриття відбулось урочисто: з молебнем і освяченням приміщення, в присутності дванадцяти членів Товариства. Після молебню усіх пригостили обідом.

Кількість відвідувачів їдальні швидко зростала, хоча й не виправдовувала попередніх

очікувань. Її щодня відвідували 50 осіб, протягом десяти днів ніякої динаміки не спостерігалось. Однак, в наступні 10 днів кількість відвідувачів досягла 114 осіб на день. Засновники очікували збільшення кількості відвідувачів, у зв'язку з поверненням на навчання студентів вищих навчальних закладів, які традиційно складали 50% відвідувачів вегетаріанських їдалень [3, с. 6].

До осені 1914 р. Київське вегетаріанське товариство відкрило ще одну громадську їдальню на Галицькому базарі. Довго вона не проіснувала через початок активних військових дій [3, с. 4].

Щодо інших трьох їдалень, то Перша світова війна ніяк не позначилась на їхніх комерційних успіхах. Навіть очікування окупації міста влітку 1915 р. не змінили звичних тенденцій. Так, середня кількість відвідувачів Першої їдальні перевищувала 700 осіб на день, Другої – 350, Третьої – навіть зростає: від 118 осіб у липні до 179 у серпні [9, с. 28].

Нестабільна ситуація значно ускладнювала ведення господарства. Практично не можливо було прорахувати бюджет через коливання цін. Почали виникати й перебої з постачанням продуктів. У березні 1915 р. Загальні збори розглянули питання оренди ферми поблизу Києва для забезпечення їдалень продуктами, але через сумнівну вигоду, пропозиція була відхилена [10, с. 18]. А от 27 серпня Загальні збори першим пунктом ухвалили закупити значні запаси найнеобхідніших продуктів через можливе їх здорожчання ближчим часом, а другим – визначили місце евакуації Товариства у випадку загальної евакуації міста. Тобто, припинення роботи їдалень у випадку окупації навіть не розглядалось [9, с. 27].

Натомість, конкуренція лише посилилась. Вегетаріанських їдалень з'явилась така кількість, що вони зустрічались на кожному кроці. Неможливо було день проходити містом, щоб не натикнутись хоча б на одну [13, с. 2]. При цьому, громадські їдальні Київського вегетаріанського товариства не втрачали своїх позицій. Їх відвідуваність протягом 1916 р. сягала неймовірних значень. Так, лише в листопаді,

їдальні Київського товариства відвідало 53215 осіб [4, с. 12]. Тенденції зростання відвідуваності збереглися і надалі. Якщо в січні (не надто активний місяць) 1915 р. громадські їдальні відвідало 23840 осіб, 1916 р. – 28392, то у січні 1917 р. – 50799 осіб [5, с. 12].

У середовищі вегетаріанців лунали переможні реляції про безперервне зростання рядів прибічників їхніх ідей. Відвідувачів вегетаріанських їдалень сліпо ототожнювали з практикуючими вегетаріанцями. Успіх вегетаріанських їдалень приписували суспільному усвідомленню переваг незабійного харчування [29, с. 4–6].

Однак, така стрімке збільшення популярності вегетаріанських їдалень мало зовсім інші причини. З початком війни для жителів Києва почали виникати ускладнення з доставкою харчових продуктів, палива тощо, які спричиняли до того ж їх значне здорожчання. Особливо ситуація ускладнилась восени 1916 – взимку 1917 рр. Отримати поживний обід за невеликі гроші (вегетаріанські обіди були традиційно недорогими) легше всього у вегетаріанських їдальнях.

Та й взагалі, популярність вегетаріанських їдалень протягом усього досліджуваного періоду ніяким чином не може співвідноситись з розповсюдженням вегетаріанських ідей, а має, в першу чергу, економічний характер. У той же час, їдальні безперечно сприяли популяризації вегетаріанства як напряму, а, ставши основним постачальником коштів, забезпечували Товариству додаткові можливості для ідейної роботи. Саме започаткування першої вегетаріанської їдальні в м. Києві нерозривно пов'язано з заснуванням Київського вегетаріанського товариства, а створення Першої їдальні є історією заснування цього Товариства. Успішна бізнес-історія київських громадських вегетаріанських їдалень базувалась на самовідданій, часто безкорисній праці справжніх ентузіастів вегетаріанської ідеї, зусилля яких неодноразово не були оцінені належним чином.

ДЖЕРА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бранг П. Особые судьбы русского вегетарианства. *Неприкосновенный запас*. 2006. № 2 (46). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/br10.html>
2. Бранг П. Россия неизвестная: История культуры вегетарианских образов жизни с начала до наших дней / Пер с нем. А. Бернольд и П. Бранг. М: Языки славянской культуры, 2006. 568 с.
3. В Киевском Вегетарианском обществе. *Вегетарианский Вестник (надалі ВВ)*. 1914. № 3. С. 4–6.
4. В Киевском Вегетарианском Обществе. *ВВ*. 1917. № 1. С. 12.
5. В Киевском Вегетарианском Обществе. *ВВ*. 1917. № 2. С. 12.
6. Вегетарианская столовая Совета Киевского Вегетарианского Общества. *Вегетарианское Обозрение (надалі ВО)*. 1909. № 2. С. 24–26.

7. Вегетарианская столовая Совета Киевского Вегетарианского Общества. *ВО*. 1909. № 3. С. 33–35.
8. Естественная жизнь и вегетарианство. Альманах Московского Вегетарианского Общества. М.: Тип. Красного календаря, 1913. С. 174–177.
9. Киев. *ВВ*. 1915. № 13–14. С. 27–28.
10. Киев. *ВВ*. 1915. № 3–4. С. 18.
11. Киевские Вести. 1907. № 147.
12. Кораблев Л.П. Пять лет из жизни Киевского вегетарианского общества, 1908–1913. К.: Тип. Г.И. Гурского, 1914. 27 с.
13. Прохасько О. Что такое вегетарианство? *ВВ*. 1917. № 2. С. 1–6.
14. Старый Вегетарианец и С.О. Перпер. По миру. *ВО*. 1913. № 2. С. 86–88.
15. Старый Вегетарианец и С.О. Перпер. По миру. *ВО*. 1913. № 6. С. 243–246.
16. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1909. № 7. С. 32.
17. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1910. № 1. С. 36–39.
18. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1910. № 6–7–8. С. 89–93.
19. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1910. № 9–10. С. 60–62.
20. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1911. № 8. С. 35–39.
21. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1911. № 6–7. С. 59–63.
22. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1911. № 9–10. С. 32.
23. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1912. № 2. С. 84–85.
24. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1914. № 3. С. 114–117.
25. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1914. № 6–7. С. 247–251.
26. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1910. № 3–4. С. 57–60.
27. Старый Вегетарианец. По миру. *ВО*. 1910. № 5. С. 35–39.
28. Устав Киевского вегетарианского общества. К.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1908. 15 с.
29. Уткин С. Несколько мыслей о вегетарианстве. *ВВ*. 1917. № 4. С. 4–6.

REFERENCES

1. Brang P. Osobyje sud'by russkogo vegetarianstva [Special Destinies of Russian Vegetarianism], *Neprikosnovennyj zapas*, 2006, **Vol. 2** (46). [Online source]. Rezhim dostupu: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/br10.html>
2. Brang P. *Rossiya neizvestnaya: Istorija kul'tury vegetarianskikh obrazov zhizni s nachala do nashikh dnei* [Unknown Russia: History of Vegetarian Lifestyle Culture from the beginning till now], Per nem. A. Bernol'd i P. Brang, Moscow, Yazyki slovyanskoj kul'tury, 2006, 568 p. [in Russian].
3. V Kievskom Vegetarianskom obshhestve [In Kyiv Vegetarian Society], *Vegetarianskij Vestnik (nadali VV)* [Vegetarian Bulletin (further – VV)], 1914, **Vol. 3**, pp. 4–6 [in Russian].
4. V Kievskom Vegetarianskom Obshhestve [In Kyiv Vegetarian Society], *VV*, 1917, **Vol. 1**, p. 12 [in Russian].
5. V Kievskom Vegetarianskom Obshhestve [In Kyiv Vegetarian Society], *VV*, 1917, **Vol. 2**, p. 12 [in Russian].
6. Vegetarianskaya stolovaya Soveta Kievskogo Vegetarianskogo Obshhestva [Vegetarian Canteen of the Kyiv Vegetarian Society Council], *Vegetarianskoe Obozrenie (nadali VO)* [Vegetarian Review (further – VO)], 1909, **Vol. 2**, pp. 24–26 [in Russian].
7. Vegetarianskaya stolovaya Soveta Kievskogo Vegetarianskogo Obshhestva [Vegetarian Canteen of the Kyiv Vegetarian Society Council], *VO*, 1909, **Vol. 3**, pp. 33–35 [in Russian].
8. Estestvennaya zhizn' i vegetarianstvo [Natural life and vegetarianism] 1 *Al'manakh Moskovskogo Vegetarianskogo Obshhestva* [1st Al'manakh Almanac of the Moscow Vegetarian Society], Moscow, Tip. Krasnogo kalendarya, 1913, 193 pp. [in Russian].
9. Kiev [Kyiv], *VV*, 1915, **Vol. 13–14**, pp. 27–28 [in Russian].
10. Kiev [Kyiv], *VV*, 1915, **Vol. 3–4**, p. 18 [in Russian].
11. *Kievskie Vesti* [Kyiv News], 1907, **Vol. 147** [in Russian].
12. Korablev L.P. *Pyat' let iz zhizni Kievskogo vegetarianskogo obshhestva, 1908–1913* [Five years from the life of the Kiev Vegetarian Society. 1908-1913], L. Korablev, Kyiv, Tip. G.I. Gurskogo, 1914, 27 p [in Russian].
13. Prokhas'ko O. Chto takoe vegetarianstvo? [What is Vegetarianism?], *VV*, 1917, **Vol. 2**, pp. 1–6 [in Russian].
14. Staryj Vegetarianets i S.O. Perper. Po miru [An old vegetarian and S.O. Perper. Worldwide], *VO*, 1913, **Vol. 2**, pp. 86–88 [in Russian].
15. Staryj Vegetarianets i S.O. Perper. Po miru [An old vegetarian and S.O. Perper. Worldwide], *VO*, 1913, **Vol. 6**, pp. 243–246 [in Russian].

16. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1909, **Vol. 7**, p. 32 [in Russian].
17. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol. 1**, pp. 36–39 [in Russian].
18. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol. 6–7–8**, pp. 89–93 [in Russian].
19. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol. 9–10**, pp. 60–62 [in Russian].
20. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1911, **Vol. 8**, pp. 35–39 [in Russian].
21. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1911, **Vol. 6–7**, pp. 59–63 [in Russian].
22. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1911, **Vol. 9–10**, p. 32 [in Russian].
23. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1912, **Vol. 2**, pp. 84–85 [in Russian].
24. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1914, **Vol. 3**, pp. 114–117 [in Russian].
25. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1914, **Vol. 6–7**, pp. 247–251 [in Russian].
26. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910. – **Vol. 3–4**, pp. 57–60 [in Russian].
27. Staryj Vegetarianets. Po miru [An old vegetarian. Worldwide], *VO*, 1910, **Vol. 5**, pp. 35–39 [in Russian].
28. *Ustav Kievskogo vegetarianskogo obshhestva* [Kyiv Vegetarian Society Statute], Kyiv, T-vo «Pechatnya S.P. YAKovleva», 1908, 15. p. [in Russian].
29. Utkin S. Neskol'ko myslej o vegetarianstve [Few Thoughts about Vegetarianism], *VV*, 1917, **Vol. 4**, pp. 4–6 [in Russian].

© Olena Pyvovarenko
(Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-0941-8070>

KYIV PUBLIC VEGETARIAN CANTEENS IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

For the first time the article reflects a research on the launch of public vegetarian canteens by Kyiv Vegetarian Society in the beginning of the 20th century. For now, there are no particular researches on this topic.

Having used chronological, statistical, deductive and system analysis methods, we believe, that the launching of the First Vegetarian Canteen in Kyiv was proved to be inextricably linked to the foundation of Kyiv Vegetarian Society. Moreover, the fact of opening the canteen is a history of this Society.

It has been discovered, that considering the inertness of the vegetarian community, this project succeeded solely due to the efforts of true enthusiasts of the vegetarian idea, M. Pudavov and his wife K. Kondrakovska. They united Kyiv supporters of the vegetarian idea into the Society and became both founders and main investors of the First Vegetarian Canteen in Kyiv, which gained an official name 'the Canteen of Kyiv Vegetarian Society Council'.

Unfortunately, their efforts weren't evaluated properly, but even were generally subjected to contempt. M. Pudavov, who was a Head of Kyiv Vegetarian Society, was accused of the fact, that he actually established a private canteen, abusing official authority. Although, there are no doubts, that M. Pudavov acted in the interests of the Society and suggested to transfer the canteen to the Society's property. But members of the Society expressed their interest only when the canteen became profitable. As a result of long debates, Kyiv Vegetarian Society got profitable the First Canteen for free and enjoyed benefits. The Canteen became the main funds provider. This money allowed the Society, as a collective owner, to open a chain of successful canteens.

The premises of the foundation and stages of canteens' development were traced. Thus, in two years from its opening, the First Canteen served 700 people every day. Such success prompted the Society to open the second canteen in 1911. Very soon it started to show similar to the First Canteen growth rate. In 1914 the third canteen was opened. Later on the Society opened the fourth canteen, but due to occupation of Kyiv in 1916, it had to suspend its functioning. Concerning other three canteens, they proceeded even in such harsh conditions and showed quite good results.

The addresses of these canteens were discovered. Based on discovered and reflected in the article statistical data, the dynamics of visiting and profitability growth were analyzed. They didn't slow down neither in the conditions of high competition, nor during World War I crisis. Moreover, during the War there was an increase in the attendance of public vegetarian canteens. General crisis of food supply heavily affected prices. Vegetables and greens were usually cheaper than meat products and this fact increased popularity of vegetarian places. In these canteens people could get lunch for lower price than in a traditional one.

The commercial success of the Kyiv public vegetarian canteens had no analogues on the territory of the Russian Empire. It was caused by constant attention of the Society members to canteens, properly organized supply (even in conditions of war), control, good location and attractive pricing policy. There was a special Commercial Commission, which took care of all business. At the same time, famous con-

noisseurs of vegetarian cuisine worked on receipts and assortment. The daily maintenance of more than 1,000 people per day gives every reason to believe, that it was a large and exemplary enterprise.

At the same time, popularity of vegetarian canteens during the whole assessed period can't be equated with the proliferation of vegetarian ideas. It was primarily economic in nature, thanks to relatively low prices for vegetarian dishes that attracted poor clients, first and foremost students, who traditionally were accounted for more than 50% of visitors. At the same time the effect of popularization of vegetarianism can't be completely rejected.

Key words: Kyiv, vegetarianism, lunch, cuisine, canteen, catering.

До редакції надійшла 6.09.2018.

УДК 316.454.52:314.15.044–057.85:94(437.3)

<https://doi.org/10.17721/2522-4611.2019.39.4>

© Ольга Зубко

(Вінниця)

<https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

МІЖСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В МІЖВОЄННОМУ СВІТСЬКОМУ ПРОСТОРІ ЧСР: АНОМАЛІЇ, ФОБІЇ, ПАТОЛОГІЇ ТА ДЕВІАЦІЇ (1921–1939)

Питання міжособистісних відносин, в першу чергу, індикатор політичних настроїв, а ще – виразник повсякденного життя. Спілкуючись щодня в повсякденному житті, емігранти будували величезну конструкцію, звану еміграційним суспільством. З урахуванням того, що воно беззаперечно підпорядковувалося загальним еміграційним тенденціям 1920–1930-х рр. Так, на перших порах, особливо в кульмінаційні роки «Руської допомогової акції» (1921–1925), життя української еміграційної спільноти ЧСР набуло певної стабілізації й наскрізь просякнулося «концепцією швидкого повернення». В 1925–1928 рр. українських вихідців зачепило «поворотництво». 1930-ті принесли нові клопоти: світову економічну кризу, а, отже, закриття чехословацьких ринків праці, фактично – безробіття. А з 1938 р. у двері українських вигнанців постукала Друга світова війна. Тому зворотнім боком еміграційної конструкції, як і будь-якої конструкції загалом, виступали: аномалії (євгеніка), фобії (страх залишитися голодним), патології (надмірне кепкування один над одним), девіації (пиятика та самогубства).

Ключові слова: українська міжвоєнна еміграція, Чехословаччина, неформальне спілкування, девіація, фобії, аномалії, патології.

Дослідження неформального відображення трансформації життєвого позиціонування українських вихідців – здебільшого, прерогатива соціальної психології та соціології. Тоді як в історичному контексті – питання міжособистісних відносин – в першу чергу – індикатор політичних настроїв, а ще – виразник повсякденного життя.

Фінський історик Тімо Віхавайнен, котрий спеціалізується на дослідженнях історії Росії та Радянського Союзу, спеціально підкреслював, що ХХ ст. є на диво подвійним: з одного боку, воно – «епоха потрясінь, помилкових рішень, вбивчих помилок, необачних інтриг», і в той же час – це шалена хвиля величезних потужних соціальних змін [2, с. 5]. А як відомо, в переломні роки саме буденність перетворюється в центр активного культурогенезу: в колізіях побутової невлаштованості зароджується й формується обрис майбутнього. В свою чергу, коли в реальному житті рвуться усталені зв'язки, щось подібне відбувається і в людській психіці.

Вагомо й те, що еміграційну повсякденність не можна зрозуміти виключно через аналіз норм побуту та етики з етикетом. Навіть пряме зіставлення побутово-етично-етикетних норм і аномалій не дасть повної картини повсякденності українських вихідців. На допомогу досліднику тут залучається категорія так званого «нормального винятку», що дозволяє виявити тонкий механізм надбудови людських практик виживання – міжособистісне спілкування.

«Ахіллесовою п'ятою» історіографії вивчення трансформації життєвого позиціонування українських вихідців у ЧСР (й, зауважимо, вихідців загалом) є напрочуд слабке віддзеркалення їх поведінкової історії. Це питання дуже актуальне, бо історики й досі сперечаються: як наблизитися до розуміння суті соціальних процесів, як відтворити справжні думки, цінності, сподівання пересічних людей в умовах нестабільності й моральної самоцензури.

Міжособистісне спілкування українських